

حجاز (الرحلة الحجازية): محمد لبيب البتوني، ترجمه هادی انصاری، تهران، مشعر، ۱۳۸۱ش؛ شذرات الذهب فی اخبار من ذهب: عبدالحی بن عماد (م. ۱۰۸۹ق.)، به کوشش عبدالقادر الارنوط، بیروت، دار ابن کثیر، ۱۴۰۶ق؛ غایة المرام باخبار سلطنة البلد الحرام: عبدالعزیز بن فهد المکی (م. ۹۲۰ق.)، به کوشش فهیم محمد شلتوت، السعودية، جامعة القرى، ۱۴۰۹ق؛ منائح الکرّم فی اخبار مكة و البیت و ولاة الحرم: علی بن تاج‌الدین السنجاری (م. ۱۲۵ق.)، تحقیق جمیل عبدالله محمد المصری، مکة، جامعة ام القرى، ۱۴۱۹ق؛ موسوعة مرآة الحرّمين الشریفین: ایوب صبری باشا (م. ۱۲۹۰ق.)، القاهرة، دار الأفاق العربیة، ۱۴۲۴ق؛ النجوم الظاهرة: ابن تغری بردی الاتابکی (م. ۸۷۴ق.)، مصر، وزارة الثقافة والارشاد القومي، وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفى: علی بن عبدالله السمهودی (م. ۹۱۱ق.)، به کوشش محمد محیی‌الدین عبدالحمید، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۲۰۰۶م.

محمدحسن الهی‌زاده

چین: کشوری واقع در شرق آسیا با جمعیت چشم‌گیر مسلمان و سابقه حج‌گزار

جمهوری خلق چین، با جمعیتی بالغ بر یک میلیارد و سیصد میلیون تن (آمار جولای ۲۰۱۳) پرجمعیت‌ترین کشور دنیا و با مساحتی حدود ۹/۵۹۶/۹۰۱ کیلومتر مربع سومین کشور وسیع جهان است. این کشور از شرق به جمهوری کره و دریای شرقی چین، از شمال به مغولستان، از

التجاریه، ۱۴۱۶ق؛ اعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء: محمد راغب الطباخ (م. ۱۱۵۱ق.)، به کوشش محمد کمال، حلب، دار القلم العربی، ۱۴۰۸ق؛ الاعلام باعلام بیت الله الحرام: محمد بن احمد النهروالی (م. ۹۹۰ق.)، تحقیق سعید عبدالفتاح و هشام عبدالعزیز عطا، مکة، مكتبة التجاریه مصطفى احمد الباز، ۱۴۱۶ق؛ الانس الجلیل بتاريخ القدس والخلیل: مجیرالدین عبدالرحمن بن محمد الحنبلی (م. ۹۲۸ق.)، قم، امیر، ۱۳۶۸ش؛ بدائع الزهور فی وقائع الدهور: محمد ابن ایاس، به کوشش محمد مصطفی، مصر، الهیة المصریة العامة، ۲۰۰۸م؛ التاريخ القویم لمكة و بیت الله الکریم: محمد طاهر الکردي، تصحیح عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، بیروت، دار خضر، ۱۴۲۰ق؛ تاریخ امراء المدينة المنوره ۱-۱۴۱۷هـ: عارف احمد عبدالغنی، تهران، اقلیم، ۱۴۱۸ق؛ تاریخ مکة، دراسات فی السیاسه و العلم و الاجتماع و العمران: احمد السباعی (م. ۱۴۰۴ق.)، مکة، مطبوعات نادى مكة الثقافی، ۱۴۰۴ق؛ تحصیل المرام فی اخبار البیت الحرام و المشاعر العظام و مکة و الحرم و ولائها الفخام: محمد بن احمد الصباغ (م. ۱۳۲۱ق.)، به کوشش عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، مکة، مكتبة الاسدی، ۱۴۲۴ق؛ التحفة اللطیفة فی تاریخ المدينة الشریفه: شمس‌الدین محمد بن عبدالرحمن السخاوی (م. ۹۰۲ق.)، قاهرة، دار الثقافة، ۱۳۹۹ق؛ خطط الشام: محمد كردعلى (۱۳۷۲ق.)، دمشق، مكتبة النوری، ۱۴۰۳ق؛ الدر الکریمین بذیل العقد الثمین فی تاریخ البلد الامین: عمر بن فهد المکی (م. ۸۸۵ق.)، به کوشش عبدالملک بن عبدالله ابن دهیش، مکة، مكتبة الاسدی، ۱۴۲۵ق؛ سفرنامه

شمال شرقی به روسیه، از شمال غربی به قزاقستان، قرقیزستان و تاجیکستان، از غرب و جنوب غربی به کشورهای افغانستان، پاکستان، هند و نپال و از جنوب به کشورهای لائوس، میانمار و ویتنام محدود می‌شود. (تصویر شماره ۲۵)

حزب کمونیست چین، در قالب نظام تک‌حزبی، این کشور را اداره می‌کند. این کشور از ۲۲ استان و پنج منطقه خودمختار و ۴ شهر، با مدیریت مستقیم، و دو منطقه اداری ویژه تشکیل شده و پایتخت آن پکن است.^۱ زبان رسمی این کشور، زبان چینی ماندارین است.^۲

تاریخ و تمدن چین، از کهن‌ترین تمدن‌هاست که شامل امپراتوری‌های بزرگ و قدرتمند فراوانی بوده است. آخرین سلسله پادشاهی چین دودمان چینگ (۱۶۴۴-۱۹۱۱ م.) بود که در سال ۱۹۱۱ م. با تأسیس جمهوری چین، از هم پاشید. پس از تأسیس جمهوری چین در سال ۱۹۱۱ م.، این کشور مدت‌ها درگیر جنگ‌ها و اختلافات داخلی بود. افزون بر اختلافات داخلی، جنگ چین با ژاپن، بین سال‌های ۱۹۳۷ تا ۱۹۴۵ م. واقع شد تا این‌که بالأخره در سال ۱۹۴۹ م.

جمهوری خلق چین تشکیل شد و حزب کمونیست چین، حزب حاکم این کشور شد.^۳ آیین‌های بودا و دائو، دو دین اول چین، به شمار می‌روند. سومین دین این کشور اسلام است که بیش از ۲ درصد از جمعیت این کشور را به خود اختصاص داده است. اسلام در همان سده‌های نخستین اسلامی و از دو طریق دریایی و خشکی به چین راه یافته است. در مورد چگونگی ورود آن، اقوال متعددی بیان شده است؛ برخی، بازرگانان مسلمان را عامل ورود اسلام بدین سرزمین دانسته‌اند. بیشتر مسلمانان در غرب این کشور و در استان سین کیانگ (Xinjiang) زندگی می‌کنند.^۴

شیعیان چین در دو گروه دوازده امامی و اسماعیلی قرار می‌گیرند. شیعیان دوازده امامی که بیشتر کشمیری الاصل هستند، در شهرهای ختن و یارغند و مناطق اطراف آن، در ایالت خودمختار سین کیانگ زندگی می‌کنند. شیعیان اسماعیلی تاجیک نیز در کوه‌های پامیر سکونت دارند و مرکزشان شهر تاشقورقان است.^۵

۳. تاریخ چین جدید، ص ۱۱-۲۶، ۸۱-۸۹؛ الصین، ص ۲۷-۲۸؛

الموسوعة العربية، ج ۱۲، ص ۳۴۹-۳۵۰.

۴. اسلام در چین، ص ۱۹-۲۲، ۱۶۷؛ الصین، ص ۷۲-۷۳؛ الهدایة

الاسلامیه، ج ۸، ص ۳۹۴؛ شکوه، ش ۲۶، ص ۱۶۷-۱۹۳،

«وضعیت مسلمانان چین در دوره‌های مختلف».

۵. اطلس شیعه، ص ۶۲۳.

۱. الصین، ص ۴۴-۵۳؛ جغرافیای چین، ص ۱.

www.britannica.com/EBchecked/topic/111803/china

2. www.britannica.com/EBchecked/topic/112557/chinese-languages/7503a/modern_standard_chinese_mandarin.

عبور از شهرهای آسیای مرکزی چون کاشغر، اندیجان، خوجند، سمرقند و بخارا خود را به سرحدات ایران رسانده، و پس از گذر کردن از شهرهای سرخس، مشهد، شهر ری، تهران و همدان به کرمانشاه رسیده، و از آنجا وارد بغداد شده و به همراه کاروان‌های حج به مکه رهسپار می‌شدند.

شمار حاجیان، در عهد سلطه پادشاهان سلسله چینگ، یعنی در سال‌های ۱۶۴۴ تا ۱۹۱۱م. افزایش یافت. بسیاری از این حاجیان، عالمان دین بودند که به انگیزه آشنایی با دیگر بلاد اسلامی و بهره‌گیری از علوم سایر کشورها عازم این سفر می‌شدند. سفر این افراد بسیار پرمشقت بود و یک سال یا بیشتر از یک سال به طول می‌انجامید.^۲ آن‌ها طی این سفر - که گاه از طریق راه زمینی ابریشم، از طریق آسیای مرکزی و ایران، و گاه از راه دریایی، از سواحل جنوبی چین تا خلیج فارس، انجام می‌گرفت - با افکار و حرکت‌های اسلامی و ملی آشنا شده و به تبادل علوم و تجربه می‌پرداختند. سپس تحت تأثیر این افکار به کشور خود بازگشته و به تبلیغ و ترویج آن اقدام می‌کردند.^۳

2. http://arabic.china.org.cn/news/txt/2003_08/04/con_tent_2086136.htm

۳. طرق الحج الآسیوی، ص ۴۷.

◀ حج گزارى: مسیر اصلی حاجیان چین، رفتن به هند یا بنگلادش و از آنجا، از طریق دریایی، سفر به جده بود. مسیر چین به هند یا بنگلادش نیز به سبب سهولت سفر دریایی، بیشتر از طریق دریایی صورت می‌گرفت. فاصله چین تا بنگلادش بسته به موافق یا مخالف بودن باد و شرایط دیگر، پانزده تا سی روز به طول می‌انجامید. حاجیان، گاه ماه‌ها در هند یا بنگلادش منتظر کشتی‌های جده می‌شدند. در فاصله بین بندر بنگلادش تا بندر جده، بسته به شرایط آب و هوا نیز، سفر بین چهل روز تا پنج ماه طول می‌کشید. حاجیان، در طول این مسیر، با همراه شدن با بازرگانان و با استفاده از کشتی‌های تجاری، خود را به جده می‌رسانند. البته در دوره‌هایی، این مسیر دریایی، به سبب اختلاف چین و انگلیس، توسط دولت انگلیس، بسته شده بود و حاجیان چینی مجبور بودند، با تحمل سختی‌های فراوان، مسیری جدید و طولانی را در پیش گیرند.^۱

راه دیگری که حاجیان چینی را به حج می‌رساند، مسیر زمینی راه ابریشم بود. حاجیان، در این مسیر، از سمت شمال چین و

۱. طرق الحج الآسیوی، ص ۴۶-۴۷؛ میقات حج، ش ۳۷،

ص ۱۷۹-۱۸۷، «یادداشت‌های سفر به خانه خدا».

روح‌الدین مافاچو (۱۷۹۴-۱۸۷۴م.) از جمله این عالمان است که در دوره چینگ به حج رفت و سفرنامه حجی را از خود بر جای گذاشت. *یادداشت‌های سفر به خانه خدا* که گزارش سفر هشت ساله وی به حج است، و قدیمی‌ترین سفرنامه حج چین به شمار می‌رود، پس از بازگشت وی به چین، به زبان عربی، نگاشته شد. وی در سال ۱۲۵۷ق. (۱۸۴۱م.) عازم سفر حج شد. مافاچو از حدود چین جنوبی و با گذر از یونان به میانمار (برمه) رفت و پس از چهل روز سفر دریایی، به وسیله کشتی‌های تجاری، به هند رسید. مافاچو پس از اقامت چند ماهه در هند از بندر آنجا به بندر جده رفت. مافاچو در مسیر بازگشت به چین، در سال ۱۸۴۶م. از بندر جده به کراچی رفت و از آنجا به هند و سنگاپور و سپس به چین رسید. گزارش وی از این سفر، راه حج حاجیان چینی در آن دوران را باز شناسانده و اطلاعات دقیقی از منازل، مشکلات و هزینه‌های موجود را در این راه ارائه می‌دهد. شاگردان وی این سفرنامه را به زبان چینی ترجمه و منتشر کردند.^۱

شیخ نوح ماوان فو (۱۸۴۹-۱۹۳۴م.) از دیگر عالمانی است که در این دوره به حج

رفت و تحت تأثیر افکار سلفی قرار گرفت و حرکت اخوانی را در چین بنیان نهاد. وی در سال ۱۸۸۶م، از طریق راه زمینی ابریشم و گذر از کشورهای مسلمان‌نشین آسیای مرکزی، به همراه آخوند ضیاء‌الدین و آخوند ولی، از بزرگان و دانشمندان چین، به حج رفت و پس از چهار سال سکونت در مکه و کسب علم از اساتید آن دیار، در سال ۱۸۹۲م، از طریق دریایی به چین بازگشت.^۲

تفاوت‌های موجود در انجام شعائر دینی میان مکه و چین و شیوع برخی خرافات میان مردم این کشور او را بر آن داشت که با ماندن در مکه و کسب علم از علما و بزرگان این دیار، به گمان خود، اصول اسلام و وحدت مسلمانان را به چین بازگرداند. او، در این رابطه، به حاجیانی که مازاد بر هزینه سفرشان پولی برایشان باقی می‌ماند، فتوا داده که به جای انفاق، کتاب‌های مرجع اسلامی خریده و با خود به چین ببرند و در تصحیح اندیشه‌های مسلمانان آنجا بکوشند. نوح، در این مدت، به تبلیغ اندیشه‌های اخوانی و اهل سنت در میان زائران چینی پرداخت که از آن جمله تعدادی از روحانیان قوم دونگ شیان بودند که در نتیجه ملاقات با او، در مکه، از حامیان و مبلغان

۱. طرق الحج الآسیوی، ص ۴۵-۴۸.

۲. طرق الحج الآسیوی، ص ۴۹-۵۱.

دریا به حج رفته بودند، در سال‌های ۱۹۲۷ و ۱۹۳۰م. به ترتیب ۹۶ و ۸۲ نفر ذکر شده است.^۳ در برخی از ادوار که سفر حج، به دلایل سیاسی یا اقتصادی، برای مسلمانان چین امکان نداشت، دیدار از «لین شیا» جایگزین زیارت خانه خدا می‌شد و به همین دلیل، این شهر، «مکه کوچک» نام گرفت. شهر لین شادر استان گانسو، در شمال غربی چین و در مسیر اصلی جاده ابریشم، واقع شده است. این شهر، پس از عصر سلسله دیوان (مغول)، به تدریج به عنوان یکی از کانون‌های اصلی انتشار اندیشه اسلامی قرار گرفت و به دلیل نقش فراوان آن در گسترش اسلام و کثرت عالمان و بزرگان دین، از تقدس ویژه برخوردار بوده است تا آن جا که زیارت آن، جایگزین سفر حج شده بود. این شهر، پس از به پایان رسیدن قدرت خاندان چی شیون دی، طرفدار اصلی حرکت اخوانی و پایگاه اصلی سلفی‌ها شد.^۴

▼ حج‌گزاری پس از تأسیس چین

جدید از سال ۱۹۴۹م.: پس از تأسیس چین جدید در سال ۱۹۴۹م، بنادر دریایی، در برهه‌هایی از زمان بسته شد و هیچ رابطه دیپلماسی بین چین و عربستان سعودی وجود

سرسخت اندیشه اخوانی در چین شدند.^۱ ابو عبدالرحمن نورالحق ماجی بون (۱۸۴۶-۱۹۰۳م.) از دیگر عالمان دوره چینگ است که دو بار به حج رفت و دو سال در مکه ساکن شد. او، طی این مدت، به حلقه دروس اساتید مکه و مدینه پیوست و از آن‌ها بهره برد و سپس به چین بازگشت و شاگردان بسیاری را تربیت کرد.^۲

مادو بائو (یونس) و ماجن چین (محمد)، در سال ۱۹۳۶م، به همراه هیئتی ۱۲۳ نفره از روحانیون چین، به سرپرستی محمد چی شیون دی، حکمران سابق استان چینگ‌های و طرفدار حرکت اخوانی، عازم حج شدند که در حقیقت این سفر، سرآغاز حرکت سلفیه وهابی در چین به شمار می‌رود. آن‌ها با شرکت در نماز جماعت مسجدالحرام و گفت‌وگو با علمای وهابی، به این نتیجه رسیدند که اسلام در چین، حتی میان گروه اخوانی، از مسیر اصلی خود منحرف شده و باید به اصل خود بازگردانده شود.

پس از تأسیس جمهوری چین، حاجیان همچنان از دو طریق دریایی و زمینی به حج اعزام می‌شدند. شمار حاجیان چینی که از طریق

۱. مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ش ۱۷، ص ۸-۷؛ «حرکت‌های

اخوانی و وهابی در چین»؛ طرق الحج الآسیوی، ص ۴۹-۵۱.

۲. الاعلام، ج ۸، ص ۵۱-۵۲؛ معجم المؤمنین، ج ۱۳، ص ۱۲۰.

۳. افاده الانام، ج ۵، ص ۱۹۰، ۲۴۵.

۴. مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ش ۲۰، ص ۷۱-۷۵.

«شهر مذهبی لین شیا - مکه کوچک - در چین».

نداشت. بدین خاطر، در سال‌هایی پس از این سال، هیچ زائری از چین به حج نرفت. حاجیان چینی، در این دوران، ویزای عربستان را از سفارت این کشور در پاکستان تهیه می‌کردند. حاجیان اندکی به صورت پراکنده در این سال‌ها به حج می‌رفتند؛ به طوری که در سال‌های ۱۹۵۱، ۱۹۵۲، ۱۹۵۳ و ۱۹۵۴ م.، شمار حاجیان به ترتیب ۶، ۲۲، ۵۸ و ۱۴ نفر گزارش شده است.^۱ در سال ۱۹۵۲ م.، گروهی ۱۶ نفره از چین عازم حج شدند، ولی این گروه، از نیمه‌های راه، به دلیل عدم صدور ویزای حج در پاکستان برگشتند. در سال ۱۹۵۵ م. رئیس مجلس دولت چین، در کنفرانس باندونگ، با فیصل عبدالعزیز، رئیس مجلس وزرای آن زمان عربستان، در مورد حج مسلمانان چین صحبت کرد که این امر باعث گشوده شدن راه حج بر حاجیان این منطقه گردید. در همان سال، جمعیت اسلامی چین، گروهی را به سرپرستی نائب رئیس این جمعیت به حج فرستاد که پس از دریافت ویزا از سفارت عربستان، در پاکستان، عازم عربستان شده و مورد استقبال این کشور قرار گرفتند. در سال ۱۹۵۶ م.، گروهی از مسلمانان چین، به سرپرستی رئیس جمعیت اسلامی این

کشور به حج رفتند که در مراسم شست‌وشوی کعبه نیز شرکت کردند. از آن پس، همه‌ساله، گروهی از مسلمانان به حج می‌رفتند؛ مگر بین سال‌های ۱۹۶۶ تا ۱۹۷۶ م. که ایام انقلاب فرهنگی در چین بود و سفر حج، جز در برخی سال‌های این دوره، همچون ۱۹۶۸ م. که تنها شش نفر به حج رفتند، ممنوع بود.

در اواخر دهه هفتاد دوباره سفر حج شروع شد. در دهه هشتاد شمار حاجیان رو به فزونی نهاد؛ به گونه‌ای که در سال ۱۹۸۴ م.، به ۸۳۲ نفر رسید. شمار حاجیان در دهه نود به بیش از دو هزار نفر افزایش یافت و این شمار، در سده جدید، به سه هزار نفر رسید. افزون بر سیاست آزادی دینی در چین، و همچنین برقراری نظم بیشتر در اعزام حاجیان توسط جمعیت اسلامی چین، رشد اقتصادی این کشور در این سال‌ها را نیز می‌توان از دلایل افزایش شمار حاجیان برشمرد.^۲

جمعیت اسلامی چین، برای حل مشکلات حاجیان چینی که با زبان عربی و انگلیسی نیز آشنا نبودند، برای اولین بار گروهی را در سال ۱۹۸۶ م. به مکه اعزام کرد تا جهت هماهنگی

2. http://arabic.china.org.cn/news/txt/2003_04_08content2080136.htm

مکتب اسلام، سال ۲۴، ش ۸، ص ۲۵، «أمار حجاج بیت الله الحرام

سال ۱۴۰۴ ق.».

۱. التاريخ القويم، ج ۲، ص ۱۸۲.

کشور شده است. شمار حاجیان این کشور در سال‌های ۱۴۲۷-۱۴۲۸ق. به ترتیب ۹۷۰۰ و ۱۰۸۷۱ نفر گزارش شده است.^۴ انجمن اسلامی چین، آمار حاجیان چینی در سال ۲۰۰۹م. (۱۴۳۰ق.) را بیش از ۱۲ هزار نفر ذکر کرده است.

هزینه هر حاجی ۳۰ هزار یوان (کمی بیش از ۳ هزار یورو) است و حجاج، مجموعاً ۳۰ روز در مکه و مدینه، اقامت می‌کنند. انجمن اسلامی چین، به نمایندگی از طرف دولت این کشور، مسئولیت اعزام، هدایت، نظارت و مذاکره با مقامات سعودی را در خصوص مسایل حج و حجاج چینی، برعهده دارد. سالانه چندین هزار نفر از مسلمانان چینی نیز، خارج از سهمیه انجمن اسلامی و از طریق سفر به کشورهای همجوار و مناطق دیگر و مراجعه مستقیم به سفارت عربستان، موفق به اخذ روادید حج می‌شوند که جزو این آمار به حساب نمی‌آیند.^۵

حاجیان این کشور سوغاتی چون آب زمزم، خرما و تسبیح به همراه می‌آورند. این حاجیان، پس از بازگشت به کشور خود، ملقب به حاجی شده و لباس‌هایی سفید بر تن می‌کنند. افراد زیر ۴۵ و بالای ۶۰ سال حق

کارهای حاجیان، اعم از اسکان و حمل و نقل در عربستان، به کار گمارده شوند. از مشکلات پیش روی حاجیان چینی، نبود خط هوایی مستقیم بین چین و جده بود که این امر، در سال ۱۹۸۹م. با تلاش جمعیت اسلامی چین، به وقوع پیوست و حاجیان، به صورت مستقیم، از پکن به جده منتقل می‌شدند.^۱

در حال حاضر ساماندهی امر حج بر عهده جمعیت اسلامی چین است. برنامه‌ریزی، مسکن، حمل و نقل، تغذیه حاجیان در مکه و مدینه و همچنین برگزاری کلاس‌ها و دوره‌های آموزشی راهنمایان و روحانیان، از جمله وظایفی است که این جمعیت بر عهده دارد. شمار حاجیان این کشور، در سال‌های ۱۴۲۵ و ۱۴۲۶ق.، به ترتیب ۵۱۱۶ و ۶۹۰۰ نفر گزارش شده است.^۲ دولت چین، از سفر افرادی که بدون اجازه جمعیت اسلامی چین، از سفارت عربستان، ویزا گرفته بودند، جلوگیری می‌کرد.^۳

توسعه اقتصادی چین و بهبود وضعیت اقتصادی مردم، از جمله مسلمانان، در سال‌های اخیر موجب افزایش متقاضیان حج در این

1. http://arabic.china.org.cn/news/txt/2003_08/04/content_2080136.htm

۲. حج ۲۵، ص ۲۰۸؛ حج ۲۶، ص ۴۷۶.

۳. ترکستان الشریقه، ص ۳۱.

۴. حج ۲۷، ص ۲۴۱؛ حج ۲۸، ص ۱۷۶.

5. <http://www.islamtimes.org/vdcccqs2bqe08laa2.html>

ثبت نام در حج را ندارند و تمام حاجیان باید تحت واکسیناسیون قرار گرفته و کارت بهداشت دریافت کنند.^۱

◀ منابع

اسلام در چین: ژاک گوسولت و بدرالدین حی: ترجمه عبدالحمید بدیع، تهران، مؤسسه مطبوعاتی عطائی، ۱۳۹۶ق؛ اطلس شیعه: رسول جعفریان، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷ش؛ الاعلام: خیرالدین بن محمود زرکلی (م. ۱۳۹۶ق)، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۸۹م؛ افاده الانام بذکر اخبار بلد الله الحرام: عبدالله بن محمد الغازی (م. ۱۳۶۵ق)، به کوشش عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، مکه، مکتبه الاسدی، ۱۴۳۰ق؛ تاریخ چین جدید: ژرژ دو باربیه: ترجمه فتح الله ثقفی، تهران، مؤسسه زبان‌های خارجی علمی، ۱۹۷۳م؛ ترکستان الشرقية البلد الاسلامی المنسی: توختی اخون ارکون، ۱۹۹۷. م؛ جغرافیای چین، پکن، اداره نشریات زبان‌های خارجی، ۱۹۷۳م؛ حج ۲۵: گزارشی از حج گزاری سال ۱۴۲۵ق. برابر با سال ۱۳۸۳ش، رضا مختاری، تهران، مشعر، ۱۳۸۴ش؛ حج ۲۶: گزارش حج سال ۱۴۲۶ قمری برابر سال ۱۳۸۴ شمسی، محمد حسین رجبی، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ حج ۲۷: گزارش حج گزاری ایرانیان در موسم حج سال ۱۴۲۷ق، آذر و دی ۱۳۸۵ش، حسن مهدویان، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ حج ۲۸: گزارشی از حج گزاری سال ۱۴۲۸ق.؛ رضا بابایی و

علی‌اکبر جوانفکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۷ش؛ سایت Arabic.china.drg.cn: ۴ آگوست ۲۰۰۳؛ سایت go-makkah.com عنوان مطلب: الحج فی الصين: تاریخ درج ۲۰۱۰/۱۰/۴؛ سایت islamtimes.org مقاله: ماجرای نخستین حج مسلمانان چین پس از استقرار نظام کمونیستی: تاریخ درج: ۱۰ آذر ۱۳۸۸ش؛ الصين: لجنة التحرير، پکن، دار النشر باللغات الأجنبية، ۲۰۰۹م؛ طرق الحج الآسیوی: مالزی، منشورات المنظمة الاسلامیه، ۱۴۳۱ق؛ مشکوة (فصلنامه): مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی؛ مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز (فصلنامه): تهران، وزارت امور خارجه؛ معجم المؤلفین: عمر کخاله، بیروت، دار احیاء التراث العربی - مکتبه المثنی؛ مکتب اسلام (ماهنامه)، قم، مؤسسه مکتب اسلام؛ الموسوعة العربیه: دمشق، ۲۰۰۵م.

سید حامد موسوی علیزاده

۱. اسناد موجود در دانشنامه.